

KRONIKA

Michał Siekierka

Instytut Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu

ORCID 0000-0001-5034-8265

SPRAWOZDANIE Z CYKLU PROMOCJI KSIĄŻKI:
*STAN BADAŃ NAD POMOCĄ ŻYDOM NA ZIEMIACH POLSKICH
POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ – PRZEGLĄD PIŚMIENICTWA,*
RED. TOMASZ DOMAŃSKI, ALICJA GONTAREK,
WARSZAWA–KIELCE 2022

P o kilku latach pracy badaczy z Instytutu Pamięci Narodowej w 2022 r. ukazała się drukiem książka *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*. Publikacja powstała w ramach centralnego projektu badawczego IPN „Dzieje Żydów w Polsce i stosunki polsko-żydowskie w latach 1917–1990”. Redakcję obszernego zbiorowego woluminu wzięli na siebie dr Tomasz Domański i dr Alicja Gontarek. Publikacja składa się z trzech części. W pierwszej został poddany analizie niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich oraz prawodawstwo niemieckie wobec Polaków i Żydów na terenie Generalnego Gubernatorstwa i ziem wcielonych do III Rzeszy. W drugiej pochyłono się nad skalą pomocy udzielanej Żydom przez polską dyplomację. Trzecia, zasadnicza część, dotyczy studiów nad pomocą w poszczególnych województwach II RP. Obejmują one zarówno analizę specyfiki regionu, relacji polsko-żydowskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego, jak i prezentację dorobku dotychczasowego piśmiennictwa poświęconego pomocy Żydom pod okupacją niemiecką, w tym pomocy indywidualnej, zorganizowanej, wsparcia Kościoła katolickiego, Żegoty oraz konsekwencji tej pomocy. W myśl zamierzeń

badaczy, książka miała stanowić punkt wyjścia do dalszych szczegółowych prac nad tymi zagadnieniami. W 2022 r. w celu popularyzacji ustaleń poszczególne oddziały Instytutu Pamięci Narodowej zorganizowały wiele lokalnych promocji książki, w których uczestniczyli jej poszczególni autorzy.

Pierwsza dyskusja z udziałem dr. Tomasza Domańskiego, dr Alicji Gontarek oraz dr. Mateusza Szpytmy, zastępcy prezesa IPN, otwierająca liczne debaty promujące książkę, odbyła się 7 września w Centrum Edukacyjnym IPN Przystanek Historia przy ul. Marszałkowskiej 21/25 w Warszawie. Moderował ją Rafał Dudkiewicz z Polskiego Radia 24. Doktor Mateusz Szpytma zaakcentował, że Instytut, który działa już ponad 20 lat, powstał w celu zbadania zbrodni komunistycznych, materiałów służby bezpieczeństwa i działalności szeroko rozumianego aparatu represji. Jednakże ta aktywność zbiegła się z wówczas gorącą debatą (o zasięgu międzynarodowym), dotyczącą zbrodni w Jedwabnem, wobec której Instytut nie mógł pozostać bierny. Zdaniem zastępcy prezesa IPN, stało się to impulsem do gruntowniejszego niż w zamysle inicjatorów powołania Instytutu zajęcia się przez tę placówkę okresem II wojny światowej, w tym kwestiami stosunków polsko-żydowskich. Od tego czasu problematyka żydowska zajmuje ważne miejsce wśród zagadnień, do których sięgają naukowcy z IPN.

Do myśli przewodniej dyskusji nawiązywał dr Tomasz Domański, który pytany o sens prowadzenia badań z zakresu relacji polsko-żydowskich w obszarze pomocy, odparł, że

wydawać by się mogło, że dorobek piśmiennictwa w zakresie badań nad pomocą Żydom jest tak duży, tak obszerny, że właściwie konkluzje końcowe, które powinny towarzyszyć naszej publikacji, powinny być jednoznaczne: tak, osiągnięto już tak wiele, że nie ma czego badać, nie ma czego pisać. Natomiast konkluzje są zupełnie odwrotne: wbrew obiegowym opiniom, przede wszystkim publicystycznym, ale również opiniom, które nie są obce środowiskom naukowym, jest co badać. Jest wiele obszarów badawczych niezagospodarowanych, nawet w pewnym sensie są to białe plamy. I to są główne wnioski naszej publikacji.

Następnie dr Domański przybliżył słuchaczom elementy składowe publikacji oraz nakreślił ideę, która towarzyszyła jej powstaniu, tj. ukazanie dorobku piśmien-

nictwa na temat pomocy niesionej Żydom w okupowanej Polsce w poszczególnych województwach. Stwierdził, że mimo obszerności literatury poświęconej pomocy, jest ona niezwykle rozproszona, przyczynkarska i wielojęzyczna. Dotychczas ukazały się dwie publikacje pomocowe, dotyczące Rzeszowszczyzny oraz Górnego Śląska. Innych związanych z konkretnymi województwami czy powiatami nie ma. Dlatego prowadzone badania są tak ważne – stwierdził dr Domański. Zaznaczył również, iż poza *Księgą Sprawiedliwych wśród Narodów Świata* w zasadzie nie powstała żadna inna pozycja traktująca o stanie liczbowym polskich Sprawiedliwych. Brak jest również portretu zbiorowego ludzi, którzy narażali swoje życie, aby ratować Żydom. Nie prowadzono badań umożliwiających stwierdzenie, jaki procent wśród nich stanowili mężczyźni, a jaki kobiety, która grupa wiekowa była najmocniej zaangażowana w pomoc, a która najslabiej i dlaczego. Omawiając dorobek piśmiennictwa, zasygnalizował słuchaczom, że stan literatury pomocowej prezentuje się różnie w zależności od województwa. Na przykład tzw. województwa kresowe i Wielkopolska nie zostały pod tym względem opisane. Sprawa wygląda inaczej w przypadku Polski centralnej, na której temat począwszy od lat sześćdziesiątych, przez lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX w., były prowadzone analizy, m.in. przez Władysława Bartoszewskiego, Zofię Lewinównę, Stanisława Wrońskiego, Marię Zwolakową, Tatianę Bernstein, Adama Rutkowskiego czy Szymona Datnera, jednakże nie wyczerpywały one problematyki. Brak jest proporcjonalnego badania tych zagadnień w skali poszczególnych regionów. To w sposób jednoznaczny udokumentowała publikacja *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką – przegląd piśmiennictwa*, która uporządkowała dostępne publikacje. Nadal, 80 lat po wojnie, nie potrafimy podać liczby osób, które ratowały Żydom, i liczby tych, których w wyniku tej pomocy zamordowano.

Do tego wątku nawiązał dr Mateusz Szpytma, dopowiadając, że nie można dziś w sposób ostateczny odpowiedzieć na pytanie, ilu Żydom dzięki tej pomocy przetrwało wojnę:

Tak podstawowe pytania i brak na nie odpowiedzi. [...] Wyszliśmy z takiego założenia, że trzeba to po prostu zbadać. A jak to zbadać? Zbadać bardzo rzetelnie, czyli regionami. Jeśli nie powiatami, to przynajmniej województwami. [...] gdy wyszliśmy z tą inicjatywą, to wówczas pojawiły się takie odpowiedzi,

a po co tę kwestię badać, skoro już tak wiele książek na ten temat wyszło? Skoro ta literatura jest tak obszerna, tak olbrzymia? Wtedy stwierdziłem, że zrobię stan badań na początek. Ustalmy, jeśli dana osoba stwierdzi, że na jego terenie wszystko jest znakomicie zbadane, to wystarczy krótki komunikat na jedną, dwie strony, w którym będzie napisane – na obszarze takiego regionu, na temat ratowania Żydów wiemy już wszystko, znajduje się to w tej literaturze, załączam literaturę, i ten autor się pod tym podpisuje, biorąc na siebie odpowiedzialność. Okazało się, że nikt tak nie napisał. Wręcz przeciwnie. Wiele osób, także z tych, które miały wątpliwości, napisało w tejsze publikacji [...], że temat jest słabo zbadany i nadal jest wiele do eksplorowania.

Mateusz Szpytma wskazał również najważniejsze kierunki badawcze w obszarze relacji polsko-żydowskich: „Ta książka jest naszym pierwszym etapem. Drugim będą monografie pomocowe opisujące poszczególne województwa, a następnie syntezy poświęcone wzajemnym stosunkom oraz Zagładzie” – stwierdził zastępca prezesa IPN.

W dalszej części swojej wypowiedzi dr Mateusz Szpytma zwrócił się do wszystkich regionalistów, pasjonatów historii, aby przygotowali monografie pomocowe swoich miejscowości, wioski, gminy. Zachęcając, powołał się na własny przykład:

gdy ja się zabrałem za swoją wioskę, to wówczas w literaturze można było odnaleźć informację, że uratowało się w niej trzynastu Żydów. Po pogłębionych badaniach okazało się, że uratowanych było dwudziestu jeden. Oczywiście, na jaw wychodzą również postawy negatywne i to też warto opisywać. Dlatego historia jest ogromnie ciekawa i warto wchodzić w mikrohistorię, w którą IPN nie jest w stanie się zaangażować. Jest to dla państwa zaproszenie.

Kontynuując dyskusję, dr Alicja Gontarek stwierdziła, że badania dotyczące działań polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych, które były zaangażowane w pomoc Żydom, obejmują studia międzynarodowe, a materiał jest niezwykle obszerny:

Sporo na temat działalności polskiej dyplomacji napisano, ale jest zasadnicza kwestia, mianowicie nasza praca dotyczy pomocy, zaś wiele prac dotyczy dzia-

łałości w ogóle. A to są dwa odrębne zagadnienia. Działalność dyplomacji w obliczu Zagłady to jest szerszy temat. Natomiast pomoc jest zdecydowanie węższym zagadnieniem. Dokonując przeglądu stanu badań, zorientowałam się, że w nurcie pomocowym istnieją *stricte* trzy prace i wszystkie dotyczą placówki RP w Bernie. Oczywiście, wątki pomocowe występują również w innych publikacjach i należy z tej wiedzy korzystać. Natomiast nurt pomocowy, a jemu się przyglądamy, nie jest szeroko reprezentowany. To ujęcie problemowe dopiero raczkuje.

W dalszej części wypowiedzi dr Alicja Gontarek przybliżyła funkcjonowanie placówki RP w Bernie, charakteryzując ją jako „wielkie centrum ratunkowo-informacyjne, jeśli chodzi o Zagładę”. Poruszony został również fenomen działania innych ośrodków, m.in. na Kubie, w Hiszpanii i Grecji, jednakże zdaniem dr Gontarek, „dalecy jesteśmy od obrazu ogólnego, a on jest potrzebny”. „Do zadań dyplomacji należy ochrona i pomoc swoim obywatelom, jednakże takie działania, jak np. wyrabianie fałszywych dokumentów, należało do przedsięwzięć „ekstraordynaryjnych” – mówiła badaczka.

Doktor Mateusz Szpytma zaznaczył, że na podkreślenie zasługuje zarówno wywiązywanie się ze swoich obowiązków służbowych, jak i wszelkie działania dywersyjne, gdyż II wojna światowa była w swojej istocie doświadczeniem bezprecedensowym, i o tej determinacji należy głośno mówić.

Na koniec dyskusji głos ponownie zabrał dr Tomasz Domański, odnosząc się do swojego rozdziału książki *Stan badań nad pomocą Żydom...*, traktującego o województwie kieleckim. Prelegent zwrócił uwagę, że publikacje o jego obszarze badawczym zaczęły pojawiać się w latach sześćdziesiątych XX w., jednakże były one pisane nie przez badaczy regionalnych, lecz z perspektywy Warszawy („miały charakter warszawocentryczny”), co w zasadniczy sposób wpływało na punkt ciężkości tych rozważań. Nadal brakuje prac o charakterze przekrojowym, badań nad Sprawiedliwymi z regionu i syntez. Nie wykorzystano również wszystkich możliwości kwerend – podkreślał dr Domański. Wskazywał, że tematyka pomocowa została poruszona w bardzo wielu różnych publikacjach, co nie zmienia faktu, że monografia o pomocy Żydom w województwie kieleckim czeka wciąż na swojego badacza. Kończąc, odniósł się do problemów, które napotkali autorzy wszystkich rozdziałów:

Dość często mówimy o zaniedbaniach w badaniach nad pomocą, że tak wielu rzeczy nie wiemy. Ale mam nadzieję, że pozostali paneliści się zgodzą, iż jest to temat trudny. Wymagający bardzo wielkiego wysiłku kwerendalnego, który czasem może okazać się mało efektywny w porównaniu z czasem pracy spędzonym w archiwum. Wymagający od badacza sprawnego poruszania się w wielu zbiorach i zasobach. Musimy „przekopać się” m.in. przez zbiory Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, zbiory Yad Vashem czy Żydowskiego Instytutu Historycznego. [...] mamy też ogromne zbiory audio-wizualne w United States Holocaust Memorial Museum, dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego, dokumentację niemieckich sądów, literaturę wspomnieniową, pamiętnikarską, księgi pamięci. Wymaga to ogromnego nakładu pracy, aby taką publikację przygotować.

Podsumowania dyskusji dokonał zastępca prezesa IPN dr Mateusz Szpytma, który stwierdził, że po książkę *Stan badań nad pomocą Żydom...* będzie musiał sięgnąć każdy, kto zajmuje się badaniem Holokaustu, niezależnie od swoich poglądów. To jedna z najważniejszych publikacji IPN – skonkludował prezes Szpytma.

Opisany panel promocyjny było pierwszym spotkaniem, otwierającym cykl promocji lokalnych (w poszczególnych oddziałach i delegaturach), które przebiegały w podobnej atmosferze. Na każdym ze spotkań zostały omówione cele publikacji, wykonany zakres prac z nią związanych oraz wyzwania, które stoją przed badaczami przygotowującymi publikacje pomocowe.

Drugie spotkanie promocyjne odbyło się 26 września 2022 r. Zostało zorganizowane przez gdański oddział Instytutu Pamięci Narodowej i Muzeum II Wojny Światowej w ramach cyklu „Spotkania z historią”. Uczestniczyli w nim dr hab. Grzegorz Berendt, dyrektor Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku; dr Mateusz Szpytma, zastępca prezesa IPN; dr Tomasz Domański z Delegatury IPN w Kielcach; dr Alicja Gontarek z Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Lublinie i Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Moderatorem spotkania był dr Jan Hlebowicz z Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Gdańsku. Podczas dyskusji podkreślono, że badania nad pomocą wymagają rzetelności i pracowitości. Wnioski nie mogą być stawiane w oderwaniu od ówczesnych uwarunkowań właściwych poszczególnym obszarom badawczym. A na to częstokroć nie zwracają uwagi

badacze Zagłady. Obraz okupowanej Polski nie był jednolity, a co za tym idzie, różne były „warunki, możliwości i okoliczności udzielanej pomocy”.

Trzecie spotkanie promocyjne zorganizował oddział IPN w Krakowie 5 października 2022 r. Wzięli w nim udział dr Maciej Korkuć, naczelnik Oddziałowego Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa, oraz dr Roman Gieron z Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Krakowie, autor rozdziału o stanie badań nad pomocą Żydom na obszarze województwa krakowskiego. Podczas dyskusji dr Gieron odniósł się do dużej rozbieżności w liczbach podawanych w literaturze przedmiotu. Stwierdził, że wynika ona z luki badawczej w tematyce pomocowej oraz z braku weryfikacji źródeł. Przypominał, że po II wojnie światowej nie można było swobodnie prowadzić badań historycznych.

Doktor Maciej Korkuć zwrócił uwagę, że sam tytuł książki być może nie brzmi zbyt zachęcająco dla ucha przeciętnego czytelnika, ale nie zmienia faktu, iż publikacja w skondensowany sposób odnosi się do sytuacji okupacyjnej i z pewnością stanowi cenne źródło wiedzy historycznej, a nie jest tylko zwykłym przeglądem dostępnej literatury. Nawiązując do wypowiedzi dr. Gieronia, zwrócił uwagę, że w czasie, gdy wolny świat dyskutował o II wojnie światowej, polscy historycy byli zamknięci za żelazną kurtyną. Dlatego, zdaniem Korkucia, świadomość i obraz Zagłady wśród niektórych zachodnich badaczy bywają wybiórcze. Zajmując się kwestią pomocy, trzeba wiedzieć, że w istocie była to działalność konspiracyjna. Należy umieć oddzielić przypadki faktycznej pomocy altruistycznej od procederów zarabiania na żydowskiej krzywdzie – choć często Żydzi za taką pomoc płacili, gdyż inaczej ukrywająca ich rodzina nie zdołałaby zaopatrzyć się np. w jedzenie. „Niech państwo dzisiaj, w warunkach wolnej Polski, wezmą pod swój dach pięcioosobową rodzinę na utrzymanie przez dwa lata. To oczywiste, że o ile mogli, partycypowali w kosztach. Takie sytuacje trzeba starannie rozróżnić od wyludzenia pieniędzy” – mówił dr Korkuć.

Kolejne spotkanie promocyjne odbyło się 6 października 2022 r. w Rzeszowie z udziałem dr. Wojciecha Hanusa i Michała Kalisza – pracowników tamtejszego oddziału IPN. Michał Kalisz opracował rozdział poświęcony pomocy udzielanej ludności żydowskiej przez Polaków we wschodniej części województwa lwowskiego. Pracę nad tym obszarem kontynuuje dr Wojciech Hanus z OBBH IPN Rzeszów. W dyskusji został poruszony m.in. problem podziału administracyjnego woje-

wództwa łwowskiego, które zgodnie z paktem Ribbentrop–Mołotow ustanawiał sowiecką strefę okupacyjną we wschodniej części województwa. Dyskutanci byli zgodni co do tego, że pomoc udzielana Żydom była domeną większych ośrodków miejskich, tam, gdzie przeważała ludność polska. Również tam znajdowały się duże skupiska żydowskie w organizowanych przez Niemców gettach. Na prowincji Żydzi stanowili niewielki odsetek, toteż świadectwa pomocy były nieliczne. Struktura narodowościowa była ważnym zagadnieniem, na które zwracali uwagę paneliści. We wrogo nastawionym środowisku, w którym dominowała propaganda nacjonalistyczna (dotyczyło to zwłaszcza wsi z rozwiniętą siatką Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów), szanse na przetrwanie okazywały się znacznie mniejsze niż w miastach, mimo niemieckiego terroru. Część dyskusji została poświęcona przebiegowi akcji „Reinhardt” oraz strategiom przetrwania.

Piąte spotkanie promocyjne odbyło się w Bydgoszczy 11 października 2022 r. Uczestniczyli w nim dr hab. Tomasz Kawski, prof. UKW, dr hab. Monika Tomkiewicz (IPN Warszawa), dr Tomasz Ceran (IPN Bydgoszcz) i dr Kinga Czechowska (IPN Bydgoszcz). Rozmowa dotyczyła pomocy Żydom na Pomorzu i Kujawach w czasie II wojny światowej i była zogniskowana na kontekście lokalnym. Dyskutanci zwrócili uwagę na to, że w przedwojennym województwie pomorskim odsetek Żydów był niewielki. Od końca I wojny światowej stopniowo malał, co wiązało się z ich emigracją do Niemiec. Wraz z wkroczeniem Niemców w 1939 r. nieliczni Żydzi zostali wysiedleni, innych mordowano na miejscu. Reichsführer SS Heinrich Himmler zarządził usunięcie wszystkich Żydów z Pomorza do końca 1940 r. Dlatego według panelistów perspektywy badawcze nad pomocą są ograniczone w przypadku tego regionu. Niemniej zdaniem prof. Kawskiego publikacja *Stan badań nad pomocą Żydom...* jest pierwszą próbą komplementarnego podejścia do tego problemu badawczego, a każdy przypadek winien być dokładnie udokumentowany.

Kolejna promocja miała miejsce 7 listopada 2022 r. w Łodzi w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej z udziałem dr. Tomasza Domańskiego (Delegatura IPN w Kielcach), dr Martyny Grądzkiej-Rejak (IPN w Warszawie) oraz dr Aleksandry Namysło (Oddział IPN w Katowicach). Współredaktor książki przybliżył słuchaczom cele publikacji oraz wyjaśnił, dlaczego tytułowa problematyka należy do kluczowych dla Instytutu Pamięi Narodowej. Zazaczył, że najwięcej kontrowersji

budzi oszacowanie skali udzielanej pomocy, dlatego głównym zadaniem, którego podjęli się naukowcy zaangażowani w projekt, jest próba ustalenia – z możliwie największą precyzją – konkretnych wartości liczbowych.

Szóste spotkanie zostało zorganizowane w Kielcach 17 listopada 2022 r. Uczestniczyli w nim dr Tomasz Domański oraz dr Alicja Gontarek. Gościem spotkania była również dr hab. Edyta Majcher-Ociesa (Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach). Dyskusję poprowadził dr hab. Jerzy Gapys, prof. UJK, dyrektor Instytutu Historii UJK w Kielcach. Doktor Domański zaznaczył, że wokół tematyki pomocowej narosło wiele mitów i kontrowersji, a przecież jest to temat badawczy jak każdy inny, do którego należy podejść bez uprzedzeń, emocji oraz zachowując naukowy obiektywizm i profesjonalizm. Podkreślił, że dla województwa kieleckiego nie doczekaliśmy się żadnych badań statystycznych, dotyczących liczby ratujących. Podczas dyskusji zwrócono uwagę, że w wielu przypadkach jest już za późno, aby przeprowadzić badania terenowe.

Siódme spotkanie zostało zorganizowane przez oddział IPN we Wrocławiu 28 listopada 2022 r. Wzięli w nim udział dr Wojciech Hanus i Michał Kalisz (IPN w Rzeszowie), Tomasz Gonet (IPN w Katowicach) oraz dr Michał Siekierka (IPN we Wrocławiu). Wszyscy prelegenci pracowali nad tzw. województwami kresowymi, tworzącymi region przedwojennej Małopolski Wschodniej, czyli województwami lwowskim, stanisławowskim i tarnopolskim. Dyskutanci byli zgodni co do tego, że tym, co różniło te województwa od innych badanych obszarów, była struktura narodowościowa. Na prowincji dominowała ludność ukraińska, co przekładało się na warunki pomocowe, zwłaszcza w okresie, w którym dochodziło do pacyfikacji miejscowości polskich. W wielu przypadkach Ukraińcy stanowili dodatkowe niebezpieczeństwo dla Żydów ukrywających się po tzw. aryjskiej stronie. Prelegenci podkreślali, że literatura poświęcona województwom kresowym jest bardzo uboga, a badania nad ratownictwem nie były dotychczas prowadzone. Podstawowym źródłem informacji pozostają relacje świadków, zeznania i pamiętniki. Tomasz Gonet opisał, jak wyglądała jego kwerenda w archiwum na Ukrainie, którą zdążył przeprowadzić w przededniu agresji rosyjskiej. Każdy z mówców przytoczył ciekawy przykład relacji ze swojego obszaru badań, na którym schronienia udzielano kilkunastu osobom. Spotkanie zakończyła seria pytań od publiczności w większości skoncentrowanych na wyzwaniach dotyczących przygotowywanych monografii pomocowych.

Ósma promocja odbyła się w Białymstoku 29 listopada 2022 r. w Książnicy Podlaskiej z udziałem autorek dwóch artykułów zamieszczonych w książce: Marty Kupczewskiej (*Polacy ratujący Żydów na terenie przedwojennego województwa wileńskiego*) oraz Anny Pyżewskiej (*Pomoc ludności żydowskiej w latach okupacji niemieckiej na terenie województwa białostockiego – stan badań*) z IPN w Białymstoku. Na spotkaniu zostały szczegółowo omówione kwestie związane z literaturą przedmiotu. Anna Pyżewska badaniem stanu pomocy zajmuje się od kilku lat. Stwierdziła, że jest to bardzo żmudna i benedyktyńska praca, a liczba osób, które ratowały, jest znacznie większa niż odznaczonych medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Charakteryzując województwo wileńskie, zwróciła uwagę na skomplikowaną strukturę narodowościową, z licznymi mniejszościami, w tym Litwinami i Białorusinami. Polityka okupacyjna III Rzeszy dążyła do wykorzystania tych różnic do osiągnięcia własnych celów.

Ostatnia debata nad książką odbyła się 5 grudnia 2022 r. w Lublinie. Jej prezentacja zbiegła się z 80. rocznicą powstania „Żegoty”. Uczestniczyli w niej dr Tomasz Domański, dr Alicja Gontarek i dr Janusz Kłapeć, który przedstawił stan badań oraz postulaty badawcze związane z ratowaniem Żydów w dystrykcie lubelskim. Ogólnej charakterystyki publikacji dokonali redaktorzy książki. Na spotkaniu Paweł Skrok zaprezentował broszurę poświęconą opiece siostr służebniczek nad sierotami w Turkowicach. Paneliści oraz zebrana publiczność obejrżeli przedpremierowo film *Gniazdo sierot*, opowiadający o zakładzie wychowawczym dla dzieci wojennych w Turkowicach, do którego słowo wstępne wygłosiła jego reżyser Małgorzata Orłowska z TVP Lublin.

Wszystkie debaty nad publikacją *Stan badań nad pomocą Żydom...* pokazały, że ta tematyka cieszy się sporym zainteresowaniem, nierzadko wzbudzając też wiele emocji. Były to okazje dla autorów poszczególnych rozdziałów do podzielenia się wynikami swojej pracy, a dla uczestników spotkań do zapoznania się z najnowszymi badaniami poświęconymi pomocy udzielanej Żydom na terenie okupowanej Polski.